

Anna Szelewicka
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

ENKLAWY UBÓSTWA I ZAPÓŹNIENIA EDUKACYJNEGO – RODZENY BEZROBOTNE W ŚRODOWISKU LOKALNYM

Przyczyny bezrobocia

Na bezrobocie w Polsce w ostatnich latach wpłynęły głównie następujące czynniki:

- spadek siły nabywczej ludności i związane z tym globalne zmniejszenie popytu na pracę jako uboczny skutek tłumienia inflacji poprzez zubożenie społeczeństwa,
- otwarcie na import i międzynarodową konkurencję w warunkach niedostatecznej efektywności i konkurencyjności polskich podmiotów gospodarczych,
- organizacyjne i edukacyjne nieprzystosowanie do funkcjonowania w gospodarce rynkowej,
- słabość instytucji rynku pracy, szczególnie w pierwszej fazie transformacji, brak nowoczesnego systemu informacji na temat pracy i związanych z nią wymagań¹.

Według J. Unolta za podstawowe przyczyny wystąpienia zjawiska bezrobocia w Polsce należy uznać:

- załamanie się popytu konsumpcyjnego na skutek drastycznego obniżenia się realnych dochodów ludności,
- załamanie się popytu inwestycyjnego na skutek utrudnionej dostępności i wysokiego oprocentowania kredytów,
- załamanie się eksportu, zwłaszcza do krajów byłego bloku wschodniego,
- zmniejszenie zatrudnienia socjalnego, tworzącego bezrobocie ukryte, zwłaszcza w jednostkach sektora publicznego,
- niedorozwój gospodarczy niektórych regionów w połączeniu z likwidacją państwowych gospodarstw rolnych, co spowodowało ujawnienie wysokiego bezrobocia agrarnego,

¹ T. Oleksyn, *Regionalne i lokalne uwarunkowania bezrobocia*, „Polityka Społeczna” 1994, nr 4, s. 19–20.

– niewydolność instytucji pośrednictwa pracy i luka informacyjna w zakresie ofert pracy, usankcjonowana prawnie przez brak obowiązku zgłaszania tych ofert urzędowi pracy,

– niedostosowanie systemu edukacji do potrzeb rynku pracy, na co z jednej strony składa się brak perspektywicznego rozeznania tych potrzeb, z drugiej niedoładanie programów kształcenia zawodowego za szybkim postępem technicznym i organizacyjnym,

– niewystarczająca motywacja do legalnej pracy u osób formalnie bezrobotnych, na co wpływały zarówno niskie relacje płac do zasiłku dla bezrobotnych, jak i łatwość uzyskania tego zasiłku oraz możliwość nielegalnego zatrudnienia (tzw. pracy na czarno) w czasie jego pobierania².

Charakterystyka bezrobocia w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem bezrobocia agrarnego

Ze względu na przedmiot badań, którym jest rodzina bezrobotna zamieszkała na wsi, szczególnie interesujące będzie dla mnie bezrobocie agrarne występujące wśród ludności wiejskiej.

Ludność wiejska związana z rolnictwem indywidualnym składa się z kilku grup zawodowych:

- pracujących wyłącznie w gospodarstwie,
- pracujących dodatkowo w gospodarstwie, a utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (emeryci, renciści),
- pracujących głównie poza gospodarstwem, a dodatkowo w gospodarstwie rolnym.

Wśród pracujących wyłącznie w rodzinnym gospodarstwie rolnym jawne bezrobocie nie występuje. Problemy bezrobocia na wsi szczególnie dotyczą tzw. dwuzawodowców, których sytuacja jest szczególnie trudna, ponieważ tracą oni pracę w pierwszej kolejności, co powszechnie jest motywowane tym, że nawet po zwolnieniu z zakładu ludzie ci nie pozostaną bez środków do życia, gdyż posiadają gospodarstwo rolne. Inna jest oczywiście sytuacja osób prowadzących gospodarstwa rolne, gdyż zwolnienie z pracy oznacza przejście do kategorii niepełnozatrudnionych, czego konsekwencją jest wzrost bezrobocia utajonego w rolnictwie, a inna sytuacja członków ich rodzin (gospodarstw domowych) – utrata pracy powoduje zmianę statusu na zbliżony do statusu osoby bezrobotnej w mieście. Naj-

² J. Unolt, *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Warszawa 1996, s. 105–106.

bardziej dokuczliwe jest masowe bezrobocie rejestrowane na obszarach o silnie rozwiniętym sektorze rolnictwa uspołecznionego³.

Zasadniczą grupą, która wydaje się szczególnie zagrożona bezrobociem, jest ludność bezrolna zamieszkała na wsi. Są to przede wszystkim rodziny pracownicze z osobami dojeżdżającymi do pracy w okolicznych aglomeracjach. Osoby te stanowią większość ludności bezrolnej; utrzymują się z pracy najemnej poza rolnictwem w zakładach pracy zlokalizowanych głównie w mieście. Wśród wszystkich pracowników zatrudnionych czy to w firmach państwowych, czy prywatnych, wyróżnia ich tylko miejsce zamieszkania. W konsekwencji zarówno stopień zagrożenia, jak i status bezrobotnego w ich przypadku jest podobny do odpowiednich grup pracowniczych ludności miejskiej. Zwiększone ryzyko utraty pracy wiązać się może w przypadku dojeżdżających do pracy z często mylnym utożsamianiem ich z grupą posiadającą zaplecze w postaci własnej ziemi. Najmniej zagrożeni bezrobociem są bezrolni mieszkańcy wsi na terenach, gdzie liczebność tej grupy i jej udział w strukturze społecznej rodzin wiejskich są relatywnie niskie. Najczęściej dotyczy ono wtedy zatrudnionych w podstawowych placówkach infrastruktury wsi, takich jak szkoły, urzędy gminne, ośrodki zdrowia. Choć jest to bardzo ograniczony pod względem liczby miejsc rynek pracy, stawiający jednocześnie pracującym osobom określone wymagania co do kwalifikacji, to zatrudnienie w wymienionych obiektach wydaje się względnie stabilne. Osoby tam zaangażowane są znacznie mniej narażone na utratę pracy niż ludność zarobkująca w okolicznych miastach⁴.

Możemy wyróżnić trzy źródła wiejskiego bezrobocia: zwolnienia z pracy w mieście, kurczenie się dotychczasowych możliwości zatrudnienia na wsi oraz zahamowanie możliwości migracji do miasta wstępującego młodego pokolenia wsi.

Bezrobocie na wsi jest i będzie nadal wysoce zróżnicowane przestrzennie. Wiąże się to najogólniej rzecz biorąc ze znacznym zróżnicowaniem struktur miejsko-przemysłowych w poszczególnych regionach, powiązań tych struktur z wiejskimi zasobami pracy oraz zróżnicowaniami struktury rolnej i demograficzno-zawodowej obszarów wiejskich. Masowe zwolnienia dotyczą najbardziej rejonów intensywnych dojazdów do pracy. Tam, gdzie przeważają drobne gospodarstwa rolne, doprowadzić one mogą do radykalnej zmiany sytuacji zatrudnieniowej na wsi – ze względnie zrównoważonej do typowego przeludnienia agrarnego. Na obszarach położonych wokół aglomeracji miejskich skutkiem masowych zwolnień z pracy będzie przede wszystkim jawne bezrobocie.

³ R. Borowicz, *Bezrobocie na wsi*, „Polityka Społeczna” 1993, nr 5/6, s. 13.

⁴ E. Frątczak, Z. Strzelecki, J. Witkowski, *Bezrobocie wyzwaniem dla polskiej gospodarki*, Warszawa 1994.

Ograniczone możliwości zatrudnienia na samej wsi wiążą się także z kurczeniem się sfery rolnictwa uspołecznionego, ze zmniejszaniem zatrudnienia nierolniczego na wsi (dotyczy to pracowników likwidowanych struktur organizacji handlowych, społecznych, sprywatyzowanych zakładów zmniejszających zatrudnienie oraz jednostek gospodarczych, które zawieszają swoją działalność ze względu na trudności finansowe).

Wpływ bezrobocia na sytuację materialną rodzin bezrobotnych

Bezrobocie – mimo iż nie jest w Polsce już zjawiskiem nowym – staje się wciąż dla wielu ludzi tracących pracę wręcz zaskakujące. Brak zatrudnienia powoduje szereg negatywnych konsekwencji natury społecznej, ekonomicznej, psychospołecznej i zdrowotnej. Jedną z nich jest stałe i coraz częściej drastyczne obniżanie się poziomu życia.

Podstawą funkcjonowania rodziny są jej warunki mieszkaniowe i bytowe. E. Trempała podaje, iż na warunki materialne rodziny składają się najczęściej bieżące dochody. Wg niego przyczyną trudnych warunków materialnych mogą być: nadużywanie alkoholu, brak umiejętności gospodarowania pieniędzmi, małe dochody itp.⁵ Według Lucyny Kozaczuk warunki materialne i bytowe decydują o stopniu zaspokojenia potrzeb życiowych osób i rodzin, określają samopoczucie rodziny, wpływają na stabilizację życia rodzinnego, a w końcowym efekcie wyznaczają pozycję społeczno-polityczną w społeczeństwie. Warunki materialne rodzin zależą m.in. od następujących czynników: aktywność zawodowa, wysokość dochodu przypadającego na osobę w rodzinie, wykonywany zawód i związana z tym wysokość zarobków, stan zdrowia, liczba osób pracujących w rodzinie, występowanie takich problemów, jak narkomania, problem alkoholowy itp.⁶ O sytuacji rodzin bezrobotnych na wsi pisze również Irena Reszke⁷.

Sytuacja materialna ludzi bezrobotnych jest bardzo trudna, wielu żyje w biedzie lub wręcz w ubóstwie. Nędza zagląda do coraz większej liczby rodzin w Polsce. Rośnie liczba bezrobotnych, z których część utraciła i tracić będzie w przyszłości zasiłki.

Bezrobotni, podobnie jak pracujący, w których gospodarstwach domowych są już bezrobotni lub młodzież nie otrzymująca pierwszej pracy po ukończeniu szkoły, nie mają pieniędzy na podstawowe potrzeby, co zmusza do wyprzeda-

⁵ M. Ochmański, *Nadużywanie alkoholu przez ojców a sytuacja domowa i szkolna dzieci*, Lublin 1993, s. 110.

⁶ L. Kozaczuk, *Sytuacja ludzi byłego PGR-u*, „Polityka Społeczna” 1995, nr 2, s. 16.

⁷ I. Reszke, *Wobec bezrobocia, opinie, stereotypy*, Warszawa 1995, s. 53.

wania cenniejszych przedmiotów lub zaciągania pożyczek⁸. Warunki życia są znacznie trudniejsze w tych gospodarstwach domowych, gdzie są dzieci w wieku szkolnym, co powoduje, że są one niedożywione, słabsze fizycznie, znerwicowane. Wszystkie lub prawie wszystkie rodziny bezrobotne badane przez Stefanię Dziecielską-Machnikowską żyją poniżej minimum socjalnego⁹.

Sytuacja bezrobocia, zwłaszcza długotrwałego, połączona jeszcze z innymi czynnikami, o których była mowa wcześniej, powoduje, że coraz więcej polskich rodzin żyje w ubóstwie. Oznacza to, że „ludzie ci nie mają zasobów do zachowania życia”¹⁰. Ustawa o pomocy społecznej oprócz wielu innych czynników jako przesłanki ubóstwa wymienia również bezrobocie.

O ubóstwie i jego funkcjach piszą również Robert J. Gaus¹¹ oraz Janusz Sztumski¹². Ubóstwo jest zjawiskiem wielowymiarowym. Określają je m.in. takie czynniki, jak sytuacja dochodowa, stan majątkowy, poziom konsumpcji, stan zdrowia, formy spędzania czasu wolnego. Złożoność tego zjawiska powoduje, że trudno znaleźć jednoznaczne kryterium kwalifikowania osób czy rodzin jako ubogich. Z badań przeprowadzonych przez Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN (1999 r.) wynika, że gospodarstwa odznaczające się najwyższym odsetkiem ubogich prowadzą:

- emeryci i renciści,
- chłopi,
- osoby o najniższym wykształceniu,
- rodziny z co najmniej czworgiem dzieci,
- osoby samotnie wychowujące dzieci,
- osoby bezrobotne.

Sytuacja materialna bezrobotnych w świetle badań własnych

Badania miały na celu ukazanie sytuacji życiowej rodzin bezrobotnych zamieszkałych na wsi. Problemem głównym moich badań była odpowiedź na py-

⁸ R. Machnikowski, *Sytuacja materialna bezrobotnej młodzieży*, „Polityka Społeczna” 1993, nr 10, s. 14. Problem poziomu życia rodzin bezrobotnych poruszają także M. Gableta i Z. Hasińska, *Kim są bezrobotni*, „Polityka Społeczna” 1993, nr 10.

⁹ S. Dziecielska-Machnikowska, *Jak żyją bezrobotni? [w:] Syndrom bezrobocia*, red. R. Borowicz, K. Łapińska-Tyszką, s. 50.

¹⁰ K. Wódcz, *W kręgu ubóstwa. Próba analizy psychospołecznych aspektów zjawiska*, Katowice 1993, s. 12.

¹¹ R. J. Gaus, *O niektórych funkcjach ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 1993, nr 9, s. 14–15.

¹² J. Sztumski, *Ubóstwo jako problem społeczny*, „Polityka Społeczna” 1995, nr 8, s. 43–44.

tanie: jaka jest zależność między pozostawianiem na bezrobociu a popadaniem w stan ubóstwa? Problemy szczegółowe to:

1. Jaka jest sytuacja materialna rodzin bezrobotnych na wsi?
2. Jaka jest sytuacja mieszkaniowa tych rodzin?
3. Jak się przedstawia sytuacja rodzinna tych osób?
4. Czy rodzice mają plany edukacyjne w stosunku do swoich dzieci i jakie są te plany?

Metody, techniki, narzędzia badawcze: zastosowano metodę sondażu diagnostycznego. Jako techniki badawcze wybrano wywiad i obserwację. Jako narzędzie wywiadu posłużył kwestionariusz wywiadu w rodzinie bezrobotnej.

Teren badań, dobór próby: badaniami objęto bezrobotnych pochodzących z czterdziestu rodzin. Zostały przeprowadzone w lutym 1999 roku na terenie dawnego województwa chełmskiego. Objęto nimi losowo dobraną grupę rodzin bezrobotnych korzystających ze świadczeń Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej; wśród nich w dziewiętnastu przypadkach bez stałego zatrudnienia pozostaje matka, a w 21 – ojciec. Najwięcej respondentów było w wieku między 31 a 40 rokiem życia. Wśród badanych bezrobotnych najczęściej spotkać można osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym i podstawowym; tylko cztery osoby posiadają wyższe wykształcenie. Najwięcej badanych to bezrobotni krótko pozostający bez pracy (do dwóch lat); jeżeli chodzi o staż pracy – najwięcej jest bezrobotnych z dość dużym stażem, którzy przepracowali więcej niż pięć lat. Jedna z badanych kobiet ma aż dwadzieścia lat pracy, trzy osoby nigdy nie pracowały.

Sytuacja materialna badanych rodzin w świetle ich opinii

Wśród czterdziestu rodzin objętych badaniami aż w dwudziestu przypadkach respondenci oceniali swoją sytuację finansową jako tragiczną, a tylko w trzech jako dobrą. Pozostałe osoby określiły ją jako niewystarczającą. **Tragiczna** sytuacja finansowa oznacza, iż posiadane przez rodzinę dochody wystarczają jedynie na żywność dla członków rodziny. **Niewystarczająca** sytuacja finansowa oznacza bardzo niskie wydatki na żywność, dobra i usługi nieżywnieniowe (wypożyczenie i utrzymanie mieszkania). **Dobra** sytuacja finansowa oznacza, iż podstawowe potrzeby żywnieniowe oraz związane z utrzymaniem mieszkania i ubraniem są zaspokojone w dostatecznym stopniu.

Analizując sytuację materialną badanych rodzin, wzięto pod uwagę następujące wskaźniki:

- czas pozostawania bez pracy,
- praca zawodowa współmałżonka,

- struktura rodziny (pełna, zrekonstruowana, niepełna),
- liczba osób w rodzinie,
- warunki mieszkaniowe,
- miesięczny dochód rodziny,
- korzystanie z pomocy Ośrodka Pomocy Społecznej,
- stan zdrowia,
- obecność osób z problemem alkoholowym.

Biorąc pod uwagę okres pozostawania bez pracy, stwierdzono, że w przeważającej większości (21 rodzin) były to rodziny, w których przynajmniej jedna osoba pozostawała bez pracy dłużej niż 12 miesięcy. Warto podkreślić, że duża część bezrobotnych to osoby długo pozostające bez pracy (powyżej pięciu lat). Tylko w trzech rodzinach małżonek bezrobotnego posiadał stałą pracę, natomiast w pozostałych przypadkach nie pracował albo pracował dorywczo.

Na poziom sytuacji materialnej rodziny wpływa również struktura rodziny. W większości są to rodziny pełne, tylko w czterech przypadkach mamy do czynienia z rodzinami niepełnymi – matką samotnie wychowującą dziecko (w dwóch przypadkach), ojcem samotnie wychowującym pięcioro dzieci i dziadkami zajmującymi się trójką wnuków.

Sytuacja finansowa rodziny jest pochodną jej liczebności. W badanej grupie aż w piętnastu rodzinach na sytuację finansową wpływa wielodzietność. Rodziny te mają na utrzymaniu więcej niż czworo dzieci. Oto wypowiedź ilustrująca indywidualną ocenę sytuacji finansowej rodziny wielodzietnej:

Mamy sześcioro dzieci – najstarsza córka ma 21 lat, najmłodsza – 5 lat. Pracuje tylko mąż, ale jego pensja na nic nie wystarcza, zresztą każdego miesiąca część idzie na długi, które już wcześniej pozaciąga na wódkę, papierosy. Nie chce się żyć.

Członkowie tej rodziny w przeważającej większości mają wykształcenie podstawowe lub podstawowe specjalne. Matka jest osobą niepełnosprawną umysłowo, dwie córki mają I grupę inwalidzką od urodzenia, zaburzenia psychiczne, niedorozwój w stopniu głębokim, trzecia, czternastoletnia córka cierpi na niedorozwój w stopniu umiarkowanym. W rodzinach mniej licznych, które posiadają na utrzymaniu tylko jedno dziecko, sytuacja finansowa oceniana jest przez badanych jako dobra.

Na wsi bardzo trudno jest osiągnąć korzyści z gospodarstwa rolnego, jeżeli nie jest ono zmechanizowane i się nie inwestuje. Rodziny bezrobotne nie posiadają pieniędzy na ten cel, toteż ich gospodarstwa są niedochodowe. Często budynki mieszkalne są stare, drewniane, nieodnawiane przez wiele lat. Oto wypowiedź kobiety z rodziny, w której osobą pracującą jest ojciec nadużywający alkoholu,

matka jest osobą chorą, najstarszy syn cierpi na niedorozwój w stopniu znacznym, a pozostałe dzieci są w wieku szkolnym:

Mamy pokój z kuchnią, gdzie wszyscy musimy się zmieścić: ja, mąż i pięcioro dzieci. Są trzy łóżka, bo na więcej nie ma miejsca. Życie w takiej norze nie ma sensu, ale jakoś trzeba żyć ze względu na dzieci.

O trudnej sytuacji mieszkaniowej świadczy też inna wypowiedź członka rodziny, w której bez stałego zatrudnienia pozostaje matka, bezrobotna od 1976 roku, czyli 25 lat. W skład rodziny wchodzi czworo dzieci w wieku 21, 17, 13, 11 lat. Jedynym żywicielem rodziny jest ojciec: „dziury w dachu szmatami zatykam, żeby nie wiało”. Na uwagę zasługują też słowa innej badanej:

Nigdy nie miałam normalnego domu – z walącej się chałupy jako młoda dziewczyna przeniosłam się do jeszcze gorszej rudery. Myślałam, że mąż postawi może coś nowego. Będę na swoim. Jak na razie brak jest tu nawet elektryczności, gazu, brak wszystkiego.

Ta respondentka samotnie wychowuje sześciomiesięczne dziecko. Mieszka w domu męża, obecnie przebywającego w zakładzie karnym, gdzie odbywa karę jedenastu lat pozbawienia wolności. Dom nadaje się do gruntownego odnowienia i remontu; brak jest elektryczności, gazu, sprzętu gospodarstwa domowego (pralki, lodówki).

Miesięczny dochód we wszystkich przebadanych rodzinach nie przekracza wysokości najniższej emerytury. Wszyscy badani korzystają z pomocy Ośrodka Pomocy Społecznej. W większości przypadków (prawie 60% badanych rodzin) jest to pomoc sporadyczna w postaci zasiłku jednorazowego na czas określony; w czterech przypadkach jest to zasiłek stały.

Należy zauważyć, że na poziom materialny rodziny wpływa też stan zdrowia jej członków, a co za tym idzie, wydatki związane z leczeniem, kupowaniem lekarstw. Prawie każda badana przeze mnie rodzina ma w swoim składzie osobę chorą lub niepełnosprawną. Tylko w sześciu z nich (15% badanych) oceniono stan zdrowia członków rodziny jako dobry. W przeważającej większości (85% badanych rodzin) występuje zjawisko alkoholizmu; najczęściej jest to picie systematyczne, w pięciu rodzinach spożywanie alkoholu od czasu do czasu. Świadczą o tym wypowiedzi:

Woli spędzać czas z kolegami, wypijając kolejne butelki alkoholu. Potem albo śpi całe dnie, albo chodzi do sąsiadów.

W tej rodzinie bezrobotni są i ojciec, i matka. Okres pozostawania bez pracy jest dość długi, bo ponad pięć lat. Powodem utraty pracy przez matkę była likwidacja stanowisk pracy, przez ojca – zwolnienie grupowe. Mają na utrzymaniu dwoje dzieci, czteroletniego syna i dwuletnią córkę. Druga wypowiedź:

Zdarza się, że chleje całymi tygodniami, tylko pije i śpi, śpi i pije – pijacki maraton.

W tej rodzinie bez pracy pozostaje matka, a jej mąż jest na rencie. Oboje mają wykształcenie podstawowe. Na utrzymaniu rodziców pozostaje czworo dzieci.

Analiza czynników warunkujących sytuację materialną badanych ukazuje następujące prawidłowości: wraz z wydłużaniem się okresu pozostawania bez pracy obniża się poziom materialny badanych. Jeżeli chodzi o relację między poziomem wykształcenia a dzietnością, można przypuszczać, że dzietność rodzin wzrasta w rodzinach o niskim poziomie wykształcenia.

Tabela 1

Dochód a wydatki nierealizowane w rodzinie

Miesięczny dochód na osobę w rodzinie	Wydatki, na które brakuje pieniędzy w budżecie rodzinnym											
	żywność		lekarstwa i odzież		kultura i rozrywka		edukacja i kształcenie		wyposażenie i utrzymanie mieszkania		opłaty	
	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%
Poniżej 100 zł	14	87,5	14	87,5	11	68,8	13	81,3	12	75,0	16	100
100–149 zł	7	63,6	10	90,9	7	63,6	6	54,5	8	72,7	7	63,6
150 zł i więcej	3	23,1	7	53,8	5	38,5	3	23,1	8	61,5	7	53,8

Aby ocenić sytuację materialną rodzin bezrobotnych w środowisku wiejskim, analizie poddano nie tylko dochody badanych, ale również wydatki. Zapytałam, na co najczęściej brakuje pieniędzy w budżecie rodzinnym. Jak się okazało, w rodzinach bezrobotnych o bardzo niskim dochodzie (ok. 100 zł na osobę) pieniędzy nie wystarcza na wyżywienie, zakup lepszej wędliny. Aż 87% badanych podało, iż rezygnuje z zakupu lepszej żywności.

Zdarza się i tak, że nie ma z czego obiadu ugotować. Męża nic nie interesuje, czy dzieci będą miały co jeść, czy nie. On jada u swojej matki, jak u nas nic nie ma.

W tej rodzinie osobą bezrobotną jest ojciec. Nie pracuje od dwóch lat. Powodem utraty pracy była likwidacja zakładu pracy. Jego żona jest w ósmym miesiącu ciąży. Na utrzymaniu rodziny pozostaje troje dzieci w wieku 4, 3 i 2 lata. Matka ma 21 lat i wykształcenie podstawowe, ojciec 24 lata i wykształcenie zasadnicze zawodowe. Dochód rodziny stanowią zasiłki rodzinne na dzieci i zasiłek z OPS dla kobiet w ciąży.

W badanych rodzinach brakuje też pieniędzy na odzież i lekarstwa. W większości dokonuje się zakupów ubrań w sklepach „taniej odzieży” lub otrzymuje się je od rodziny lub znajomych. Oto wypowiedź ilustrująca to zagadnienie:

Nowych ubrań nie kupuję, bo nie mam za co. Zresztą, kto by im nastarczył. Dzieci są jeszcze małe, brudzą się, niech zdzierają stare ubrania – wieś to nie miasto, że trzeba ładnie wyglądać.

Tabela 2

Konsekwencje bezrobocia w rodzinie

Miesięczny dochód na osobę w rodzinie	Konsekwencje utraty pracy w rodzinie															
	alkoholizm		pogorszenie atmosfery		obniżenie poziomu życia		trudności wychowawcze u dzieci		trudności co do możliwości kształcenia dzieci		spadek autorytetu rodziców w oczach dzieci		trudności w utrzymaniu trwałości rodziny		zmniejszenie zasięgu kontaktów towarzyskich	
	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%
Poniżej 100 zł	9	56,3	9	56,3	15	93,8	3	18,8	3	18,8	1	6,3	5	31,3	4	25,0
100-149 zł	1	9,1	4	36,4	10	90,9	—	—	—	—	—	—	2	18,2	1	9,1
150 zł i więcej	4	30,8	4	30,8	13	100	—	—	2	15,4	3	23,1	2	15,4	2	15,4

W tej rodzinie osobą bezrobotną jest ojciec; nie pracuje od pięciu lat, utracił pracę w wyniku zwolnienia grupowego. Żona ma stałą pracę, która jest źródłem dochodu rodziny. Na utrzymaniu pozostaje troje dzieci w wieku 4, 8, 12 lat. Najstarsze dziecko jest inwalidą od urodzenia.

Negatywne skutki bezrobocia to nie tylko ubóstwo materialne i finansowe, ale również pogorszenie atmosfery w rodzinach bezrobotnych, trudności wychowawcze, ograniczenia co do możliwości kształcenia dzieci, spadek autorytetu rodziców w oczach dzieci, trudności w utrzymaniu trwałości małżeństwa, zmniejszenie zasięgu kontaktów towarzyskich i bardzo często alkoholizm rodziców.

Jak wynika z badań, prawie wszystkie (ok. 85%) rodziny bezrobotne na wsi borykają się z problemem alkoholizmu. W związku z tym następuje pogorszenie atmosfery domowej, dzieci boją się pijanego ojca czy matki, boją się awantury między rodzicami. Niepijący małżonek też przeżywa stres spowodowany niepewnością tego, co się może wydarzyć, gdy alkoholik wróci do domu. Świadczy o tym następująca wypowiedź niepracującej kobiety, żony bezrobotnego, która wychowuje roczne dziecko (mąż utracił pracę w wyniku zwolnienia dyscyplinarnego za spożywanie alkoholu podczas pracy):

Mąż upija się prawie codziennie. Wtedy wszyscy chodzą na paluszkach, żeby go broń Boże nie zdenerwować. Najgorsze są noce, nikt z nas nie może spać, bo albo włącza telewizor na cały regulator, albo śpiewa. Boję się mu cokolwiek powiedzieć, bo mogłoby być jeszcze gorzej.

Warto w tym miejscu przytoczyć też inną wypowiedź obrazującą atmosferę domową w badanych rodzinach:

Kłóci się o byle co, a to, że dzieci jeszcze nie śpią, albo, że źle podałam jedzenie – trudno odgadnąć, o co mu chodzi.

Poziom wykształcenia badanych przez mnie mieszkańców wsi jest bardzo niski. Są to w przeważającej większości osoby z wykształceniem podstawowym i zawodowym (ok. 60%). Tylko cztery osoby mają wyższe wykształcenie.

Niskie wykształcenie mieszkańców wsi ogranicza w znacznym stopniu ich kompetencje, wpływa i wpływa w dalszym ciągu na redukcję potrzeb, wartości, na aspiracje, w tym aspiracje edukacyjne własnych dzieci. [...] To właśnie rodzice dzieci wiejskich najczęściej nie dostrzegają potrzeby kształcenia dzieci, bardziej potrzebują ich w gospodarstwach domowych. Również słabo są rozwinięte potrzeby kulturalne, podobnie jak aktywność polityczna. Znaczące dla mieszkańców wsi są właściwie tylko własne warunki życia i wyznaczające je czynniki – dobre gospodarstwo i dające poczucie egzystencjonalnego bezpieczeństwa – życzliwe sąsiedztwo¹³.

¹³ Z. Wołk, *Uwarunkowania realizacji karier życiowych dorosłych mieszkańców wsi*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2000, nr 2, s. 43–44.

Na pytanie: „Jakie ma Pan/Pani plany edukacyjne odnośnie do własnych dzieci?” – aż 75% badanych odpowiedziało, że będzie to ukończenie przez dziecko szkoły zawodowej lub w najlepszym wypadku szkoły średniej. Szczytem aspiracji edukacyjnych rodziców odnoszących się do ich dzieci jest ukończenie właśnie szkoły średniej. Tylko trzy osoby wyraziły ochotę, aby ich dziecko w przyszłości mogło ukończyć studia wyższe.

Nie miałam pieniędzy, aby syn mógł się uczyć dalej. Szkoła kosztuje: dojazdy, ubrania, książki. Zresztą potrzebny jest w gospodarstwie do pomocy.

W tej rodzinie osobą bezrobotną jest matka, samotnie wychowuje dziecko. Syn ukończył szkołę średnią, pomaga w gospodarstwie, nie pracuje.

Ja wiem, że wykształcenie jest potrzebne, ale nie stać mnie, żeby dzieci mogły studiować. Zresztą i tak nie ma pracy nawet po studiach. Ludzie w mieście siedzą na bezrobociu, to co dopiero ktoś ze wsi, kto nie ma żadnych znajomości.

W rodzinie osobą bezrobotną jest matka, ojciec pracuje jako murarz. Na utrzymaniu rodziny pozostaje troje dzieci w wieku szkolnym.

Podsumowanie

Ubóstwo, bieda, niedostatek to elementy codziennego doświadczenia wielu polskich rodzin i generalny wniosek płynący z analizy materiału badawczego. Trwałe bezrobocie, niskie kwalifikacje zawodowe i pozostające w sprzężeniu zwrotnym z nimi niskie płace, brak własnego kapitału, brak oszczędności są cechami powszechnymi i bardzo charakterystycznymi dla środowiska ludzi ubogich. Na rynku pracy są oni najmniej cenni, bo najłatwiejsi do zastąpienia.

Z badań przeprowadzonych przeze mnie wynika, że ludzie ubodzy mają bardzo złe warunki materialne i mieszkaniowe, a ponieważ żyją na wsi, mają utrudniony dostęp do oświaty i rekreacji. Nie angażują się w życie szerszych zbiorowości, występuje u nich brak aspiracji do osiągnięcia sukcesu, mają poczucie bezradności i niewiary we własne siły, w związku z tym zakres możliwości wyboru zawodu jest bardzo ograniczony. Nie podejmują działań wykraczających poza rodzinę, najbliższe sąsiedztwo. Przeważnie nie zajmują odpowiedzialnych stanowisk.

Zjawisko ubóstwa ma uzasadniony aspekt społeczny, dlatego powinny być podejmowane szersze badania.